
УДК 32.001:141.8

*С.І. Новікава,
выкладчык кафедры паліталогіі і права БДПУ*

РАЗВІЦЦЁ ІДЭЙ І ЎЯЎЛЕННЯЎ АБ ПРАВЕ І СПРАВЯДЛІВАСЦІ: АД АНТЫЧНАСЦІ ДА ПРАЕКТАЎ САЦЫЯЛІСТАЎ-УТАПІСТАЎ*

Палітыка-прававая думка ў Францыі ў эпоху Асветы (XVIII ст.). У XVIII ст. Францыя – гэта краіна з вялікай колькасцю адукаваных людзей, здольных падвргаць суду ро-

зуму і справядлівасці ісціны, якія дасталіся грамадству ў спадчыну ад мінулага.

Наступіла стагоддзе Асветы. Абсалютная манархія, рэлігійны фанатызм разглядаліся ўжо як анахранізмы гісторыі. Францыя таго часу ўяўляла сабой саслоўнае грамадства: на 25 млн жыхароў

* Цыкл артыкулаў аб правах чалавека (заканчэнне).

прыходзілася 400 тыс. дваран, 150 тыс. – прадстаўнікоў духавенства. Астатнія складалі трэцяе саслоўе. Першыя два з іх былі прывіляваныя і не плацілі падаткаў, а трэцяе саслоўе было, наадварот, бяспраўным, і падаткі паступалі ад яго.

Стаўленне да правоў чалавека і грамадскага ўладкавання тагачаснай Францыі знайшло адлюстраванне ў двух напрамках палітыка-прававой думкі:

1) асветнікі (Вальтэр, Мантэск'е, Русо), чый ідэал – царства розуму, пад якім яны разумелі буржуазны правапарадак, які забяспечвае свабоду індывідам на падставе законаў. На змену праву саслоўнаму як саслоўных прывілей павінна была прыйсці фармальная роўнасць усіх перад законам. Асветнікі крытыкавалі абсалютную манархію і супрацьпастаўлялі ёй або канстытуцыйную манархію (Вальтэр, Мантэск'е), або рэспубліку (Русо);

2) прадстаўнікі камуністычнай палітыка-правовоў думкі (Мелье, Марэлі, Бабёф), для якіх ідэалам было камуністычнае грамадства. У іх разуменні гэты лад адпавядае «прыродзе чалавека» і заснаваны на прынцыпах усеагульнай абавязковасці працы і грамадскай уласнасці.

З радыкальнай крытыкай забабонаў, рэлігійнай нецярпімасці, тыраніі, несправядлівасці тагачасных законаў выступіў французскі пісьменнік і філосаф, прадстаўнік школы натуральнага права Вальтэр (сапраўднае імя Франсуа Мары Аруэ, 1694–1778 гг.). У сваіх працах «Філасофскія пісьмы», «Трактат аб метафізіцы», «Каментарый да “Аб духу законаў”» і інш. ён прызнае за кожным індывідам неадчужальныя натуральныя правы: свабоду, уласнасць, бяспеку, роўнасць.

Адзначым яго заўвагі аб законах: «Большасць законаў так яўна сабе супярэчаць..., але сапраўды вялікае значэнне мае выкананне раз прынятых законаў»; «законы любога кшталту, прызначаныя быць лекамі душы, амаль усюды складзены шарлатанамі, якія лечаць нас паўмерамі, некаторыя з гэтых шарлатанаў прыпісваюць нам яды»; «слабасць розуму і недахопы нашых законаў напамінаюць пра сябе штодня».

Тыран у разуменні Вальтэра – гэта «правільная, які не прызнае іншых законаў, акрамя сваіх патрэб, які прысвойвае маёмасць сваіх падданных, а затым вярбуе іх у войска, каб адымаць уласнасць у суседзяў».

Вальтэр крытычна ставіўся як да рэлігіі, так і да атэізму, які, паводле яго меркавання, здольны падарваць рэжым законнасці. «Атэіст бедны і раззлаваны, калі паверыць ў беспакаранасць, будзе дурнем, калі не заб'е вас, каб прысвоіць вашы грошы. Чэрнь стане ардой разбойнікаў... Лік таемных злачынстваў будзе бясконцым, калі не будзе веры ў Бога, які карае за грахі». Без гэтага ўпыну людзі ўяўляліся Вальтэру жывёламі, якія прагнуць крыві. І ён завяршае свае разва-

жанні словамі: «Калі б Бога не было, яго трэба было б прыдумаць».

Прадстаўнікі эпохі Асветы верылі ў бясконцыя магчымасці розуму, здольнага змяніць існуючы несправядлівы лад. Сярод іх – французскі прававед і палітычны філосаф Шарль Луі дэ Мантэск'е (1689–1755 гг.) – аўтар беспрэцэдэнтнай для таго часу працы па юрыспрудэнцыі «Аб духу законаў», дзякуючы якой ён яшчэ пры жыцці набыў еўрапейскую вядомасць. У ёй даецца грунтоўная крытыка абсалютызму. Яму супрацьпастаўляецца рэспубліканскае дзяржаўнае ўладкаванне з падзелам улад. Мантэск'е першым ажыццявіў палітыка-геаграфічны падыход да форм ўладкавання дзяржавы, абгрунтаваў маральныя і фізічныя прычыны дабрабыту асобных краін. Напрыклад, адзначаў, што народ Англіі «лепш за ўсе народы свету здолеў выкарыстаць тры элементы, якія маюць вялікае значэнне: рэлігію, гандаль і свабоду» [16, с. 437].

Сэнс прававога вучэння Мантэск'е – у абгрунтаванні паняцця свабоды і яе юрыдычных гарантый. Свабода – гэта права рабіць усё, што дазволена законам. Палітычная свабода заключаецца ў бяспецы чалавека або ва ўпэўненасці, што ён – у бяспецы. Гарантыямі свабоды мысліцель лічыў справядлівасць крымінальных, крымінальна-працэсуальных і падаткавых законаў.

Тэрэтыкам народнага суверэнітэту ў эпоху Асветы выступіў французскі філосаф і пісьменнік Жан Жак Русо. Ён верыў у прагрэс чалавечтства, які немагчыма спыніць, і ў Розум чалавека, які павінен спрыяць пераўтварэнню несправядлівых грамадскіх адносін. У той жа час Русо з недаверам ставіўся да традыцый і рэлігій.

У працы «Развагі аб паходжанні і падставах няроўнасці» Русо вылучае этапы грамадскай няроўнасці і прычыны яе існавання. У сваёй гіпотэзе ён мяркуе: звычайны чалавек шчаслівы тым, што надзелены прыродным здароўем, у яго няма лішніх патрэбнасцей, ён свабодны і ні ад каго не залежыць, у яго няма прыватнай уласнасці. Аднак удасканаленне чалавечага розуму прывяло да вынаходніцтва здабычы, апрацоўкі металаў і земляробства, што і адкрыла шлях да цывілізацыі. Гэта, на думку Русо, сапсавала прыроду чалавека. Следствам апрацоўкі зямлі сталі яе падзел і з'яўленне прыватнай уласнасці. Першы, хто абгарадзіў участак, прыдумаў заявіць «гэта маё» і знайшоў прастадушных людзей, каб яму паверылі, быў сапраўдным заснавальнікам грамадзянскага грамадства. Ад колькіх злачынстваў, войнаў, забойстваў, ад колькіх няшчасцяў і жахаў пазбавіў бы род чалавечы той, хто б выдраў калы, засыпаў роў і заклікаў сабе падобных: «Сцеражыцеся слухаць гэтага ашуканца. Вы загінеце, калі забудзеце, што плён зямлі – для ўсіх, а сама яна – нічыя!» Са з'яўленнем прыватнай уласнасці на зямлю і жывёлу, лічыць Русо, нараджаецца маёмасная няроў-

насць – першая форма сацыяльнай няроўнасці.

У выніку грамадскага дагавору з мэтай абароны бедных і багатых (пад эгідай вышэйшай улады, законаў, судовых статутаў і суддзяў) узнікла дзяржава. Так з'яўляецца другая форма сацыяльнай няроўнасці – палітычная (няроўнасць паміж кіруючымі і падначаленымі). Законы дзяржавы сталі новымі пуцямі для слабых і надалі новыя сілы багатаму, беззваротна знішчылі натуральную свабоду, назаўжды ўстанавілі законы ўласнасці і няроўнасці.

Трэцяй формай сацыяльнай няроўнасці Русо лічыць дэспатычную, неабмежаваную, непадкантрольную народу ўладу.

Закон Русо разглядаў як выяўленне агульнай волі народа, выказанай на народным сходзе. У законе павінны спалучацца ўсеагульны характар волі і ўсеагульны характар яе прадмета. А значыць распараджэнні, якія робіць які-небудзь прыватны чалавек, кім бы ён ні быў, ніяк не могуць быць законамі.

Толькі дзякуючы закону як выяўленню агульнай волі, можна забяспечыць справядлівасць, свабоду, роўнасць індывідаў. Русо лічыў, што такі закон ніколі не можа быць несправядлівым, бо ніхто не бывае несправядлівым у адносінах да самога сябе. Толькі падпарадкоўваючыся законам як выяўленню агульнай волі і можна быць свабодным, бо яны, па сутнасці, толькі запісы волевыяўлення людзей. Дзякуючы закону можна дабіцца і адноснай маёмаснай роўнасці: «Што да багацця, – ні адзін грамадзянін не павінен валодаць такім значным дастаткам, каб мець магчымасць купіць другога, і ні адзін – быць настолькі бедным, каб прадаваць сябе».

Уплыў палітыка-прававых ідэй Русо цяжка пераацаніць. Ён першым загарыў аб неабходнасці ўвядзення эфектыўных сродкаў кантролю за дзейнасцю ўрада, аб прыняцці законаў самім народам, прызнаў магчымасць заканадаўчага рашэння праблемы сацыяльнай няроўнасці.

Аналіз канстытуцыйнага заканадаўства Францыі, Дэкларацыі правоў чалавека і грамадзяніна дазваляе сцвярджаць, што яны ўтрымліваюць нямала ідэй Русо. Не без іх уплыву ў далейшым пачалі стварацца такія новыя дэмакратычныя інстытуты, як рэферэндум, народная заканадаўчая ініцыятыва, патрабаванне скарачэння тэрміну дэпутацкіх паўнамоцтваў, перапыненне мандата і паўнамоцтваў дэпутатаў выбаршчыкамі.

Ідэі утопічнага сацыялізму. Не менш радыкальным, чым у Русо, але іншым па змесце было ўяўленне аб перабудове грамадства ў сацыялістаў-утопістаў. Яны не падзялялі меркаванні аб дагаворным паходжанні дзяржавы. Пры аналізе творчасці і асноўных ідэй прадстаўнікоў палітычнай думкі камуністычнага напрамку (communos – агульны) у працы «Анты-Дзю-

рынг» (раздзел III «Сацыялізм») Ф. Энгельс назваў першым тэарэтыкам камунізму Марэлі. Аб яго жыцці вядома мала, менавіта калі нарадзіўся (1715 г.), апублікаваў асноўную працу «Кодэкс прыроды або Сапраўдны дух яе законаў» (1754 г.). Першыя тры часткі яе прысвечаны тэорыі камунізму. У чацвёртай «Вобраз заканадаўства, узгодненага з намерамі прыроды» прадстаўлены праект канстытуцыі будучага камуністычнага грамадства.

Марэлі лічыў, што пераход ад натуральнага стану да дзяржавы не быў ажыццёўлены шляхам заключэння грамадскага дагавору, а выкліканы памылкамі першых заканадаўцаў, якія з дапамогай чалавечага розуму можна выправіць, выключыць з жыцця людзей несправядлівасць. Ідэі Марэлі, напрыклад, свабода як гарантэаваная дзяржавай матэрыяльная забяспечанасць; цэнтралізаванае кіраванне народнай гаспадаркай пазней былі ўспрыняты бабувістамі – прыхільнікамі Гракха Бабёфа, удзельнікамі змовы ў імя роўнасці (1796 г.).

У адрозненне ад Т. Мора, які выказаў аналагічныя ідэі на прыкладзе фантастычнага вострава, у праекце камуністычнага ладу Марэлі працавана заканадаўства будучага грамадства, у якім чалавек будзе свабодны. Паводле думкі Марэлі, «сапраўдная палітычная свабода чалавека – у бесперашкодным і бязбояным карыстанні ўсім, што можа задаволіць яго натуральныя і, значыць, законныя жаданні».

Грахх Бабёф (сапраўднае імя – Франсуа Ноэль, 1760–1797 гг.) – французкі тэарэтык камунізму, аўтар дактрыны «бабувізм», кіраўнік тайнай арганізацыі «Змова ў імя роўнасці» (1796 г.). Паходзіў з беднай сям'і адстаўнога салдата. Пра сябе пісаў: «Я нарадзіўся ў брудзе». Яго творчасць і дзейнасць прыйшліся на завяршальны (якабінскі) перыяд Французскай рэвалюцыі, калі адбыўся пераворот (27 ліпеня 1794 г.), былі адменены законы якабінскай дыктатуры, што абмяжоўвалі цэны на тавары і памер зарплаты. У 1795 г. была прынята новая канстытуцыя Францыі.

Змест ідэй Гракха Бабёфа – гэта крытыка асноўных інстытутаў буржуазнага грамадства прыватнай уласнасці, права на атрыманне ў спадчыну маёмасці. Ён абгрунтаваў неабходнасць рэвалюцыйнай арганізацыі, здольнай усталяваць дыктатуру для ўсталявання камуністычнага грамадства ў Францыі.

У адрозненне ад кансерватыўнай сацыяльнай утопіі – ідэальнай дзяржавы Платона (дыялогі «Дзяржава», «Законы»), «Утопіі» Мора, «Горад Сонца» Кампанелы, камуністычнага праекта Марэлі – бабувісты распрацавалі новую стратэгію пераходу да камунізму праз захоп дзяржаўнай улады групай рэвалюцыянераў. У сваіх працах «Пастаянны кадастр», «Маніфест плебеяў», «Змова ў імя роўнасці» Г. Бабёф прыйшоў да наступных вывадаў: інстытут прыватнай улас-

насці – зман, учынены над мноствам простых і добрых людзей; уласнасць – прычына ўсіх бедстваў на зямлі; закон аб атрыманні ў спадчыну ў вышэйшай ступені несправядлівы, бо стварае абяздоленых ужо ў другім пакаленні.

Такім чынам, ацэнка ідэй і дзейнасці Бабёфа вельмі неадназначная. У ліку іншых сустрэкаецца і такая, што ён выказаў думкі і імкненні раззлаваных беднякоў, не здольных быць багатымі і годнымі людзьмі, а гэта прыгнятае таленавітых і здольных. Роўнасці быць не можа, бо ўсе людзі розныя па адоранасці і па імкненнях.

Прамысловы пераварот у Англіі і перамога над феадалізмам у Францыі паклалі пачатак імкліваму развіццю капіталізму ў вядучых краінах Еўропы. Адначасова ўзмацнілася яго крытыка ў шматлікіх сацыялістычных і камуністычных тэорыях першых дзесяцігоддзяў XIX ст. Да гэтага вымушалі негатывныя вынікі прамысловага перавароту, эканамічныя крызісы, беспрацоўе, рэзкае маёмаснае расслаенне грамадства і бяспраўнае становішча працаўнікоў, асабліва наёмных рабочых, якія нічога не мелі акрамя працы на продаж. Сацыялізм, у процівагу буржуазнаму лібералізму і індывідуалізму, стаў адлюстраваннем гуманізму сваёй эпохі, бо імкнуўся абараніць бедных і бяспраўных людзей.

У 20–40-я гг. XIX ст. было апублікавана больш твораў сацыялістычнага і камуністычнага зместу, чым за ўсю папярэднюю гісторыю чалавечтва. У іх адстойваліся ідэалы, абгрунтаваныя ў свой час Морам, Кампанелай, Марзлі, Маблі, Уінстэнлі, Бабёфам і інш. Кожны з тэарэтыкаў сацыялізму шчыра лічыў сваю дактрыну адзіна навуковай, а ўсе астатнія – няправільнымі і утопічнымі. Гэта прывяло да размежавання школ, гурткоў, асобных мысліцеляў, да хуткага заняпаду саюзаў сацыялістаў або камуністаў, якія на той час склаліся. Да першай паловы XIX ст. былі агучаны амаль усе ідэі, якія склалі змест асноўных напрамкаў палітыка-прававой ідэалогіі сацыялізму і камунізму ў будучым.

Палітыка-прававая ідэалогія сацыялістаў XIX ст. спачатку атрымала распаўсюджванне ў Англіі і Францыі. Яна істотна адрознівалася ад папярэдніх сацыялістычных дактрын па сваёй метадалогіі, змесце і праграмных патрабаваннях. Яе невыпадкова завуць крытычным утопічным сацыялізмам, бо найбольшы ўплыў на грамадскую думку мела крытыка капіталізму, які ўжо паказаў свой негатывны бок. Буржуазнаму індывідуалізму і эгаізму супрацьпастаўляліся ідэі сацыяльнасці.

Шматлікія тэарэтыкі сацыялізму і камунізму лічылі, што ў будучым грамадстве наогул не будзе патрэбы ў кіраванні і ў прыгоне. Фур'е, Оуэн і іх паслядоўнікі, а таксама Бланкі і некаторыя іншыя лічылі, што ў ідэальным грамадстве не будзе ні дзяржавы, ні права. Дзэзмі пісаў, што пры камунізме адпадзе патрэба ў прыгоне, па-

колькі ўсе адносіны і дзеянні людзей будуць заснаваны на ўнутраным імкненні адзін да аднаго падобна да пчол, мурашкаў, баброў і інш. Сен-Сімон і сен-сіманісты, Фур'е і яго паслядоўнікі, якія асуджалі раз'яднанне народаў па дзяржавах і войны паміж імі, выказвалі ідэі інтэрнацыяналізму, абгрунтавалі ідэал зліцця ўсіх абшчын і камун ва ўсеагульны саюз усяго чалавечага роду, усіх народаў – у адзін народ, раз'яднаных дзяржаў – у адзіную сусветную рэспубліку.

Аб'яднальнай сілай і сур'ёзнай альтэрнатывай палітычным рэформам і палітычнай барацьбе Р. Оуэн лічыў масавы рух прафесійных саюзаў. Ён стаяў ля вытокаў англійскіх трэд-юніёнаў і лічыў, што прафсаюзны рух, які змагаецца за рэальныя агульныя і надзённыя інтэрасы наёмных рабочых, важнейшы за ўсе палітычныя рэформы і свабоды. Калі ж Оуэн аб'явіў, што стварэнню шчаслівага грамадства перашкаджаюць прыватная ўласнасць, рэлігія, а таксама існуючая форма шлюбу, якая прадугледжвае перадачу маёмасці ў спадчыну, месца яму ў Англіі не знайшлося і ён пераехаў у Амерыку, дзе на працягу трох дзесяцігоддзяў спрабаваў ажыццявіць свае праекты «Новая гармонія». Будучае грамадства бачылася прыхільнікамі Оуэна як асацыяцыя працаўнікоў, аб'яднаных па прафесіях і кіруемых саветам трэд-юніёнаў.

За арганізацыю кааператываў, асацыяцый, фаланг і фалансцераў выступалі прыхільнікі Фур'е. Яны лічылі, што і заможныя могуць быць далучаны да арганізацыі фаланг (вытворча-спажывецкіх аб'яднанняў), калі прадугледзець размеркаванне прыбыткаў па формуле: 5/12 – працы, 4/12 – капіталу, 3/12 – таленту. Сам Фур'е лічыў, што калі б удалося ў 1823 г. прыступіць да арганізацыі фаланг, то ў 1828 г. «цывілізацыю» (мелася на ўвазе капіталізм) ужо замяніў бы «гарманічны лад» (сацыялізм). Яго прыхільнік Кансідэран у кнізе «Маніфест дэмакратыі ў XIX стагоддзі» (1847 г.) заклікаў спыніць палітычную барацьбу і наогул барацьбу класаў, засяродзіўшы грамадскія сілы на арганізацыі асацыяцый, фаланг для будаўніцтва сацыялізму, на пераадоленні раз'яднанасці школ, гурткоў, асобных мысліцеляў.

Сен-сіманісты лічылі, што адзінства дасягаецца пры дапамозе распрацоўкі і сцвярджэння ў грамадскай свядомасці сістэмы догмаў, заснаваных на прынцыпе аўтарытэту. Маральная ўлада, у іх разуменні, павінна забяспечыць навуковае кіраўніцтва грамадствам, арганізаваць масы, аб'яднаць іх на працу і вырашэнне вялікіх сацыяльных мэт. Як гэта зрабіць, самі сацыялісты-утопісты не ведалі. А тыя, хто пазней узяўся за справу сацыяльнага пераўладкавання грамадства, – марксісты, не прыслухаліся да слушнай заўвагі, выказанай ў часопісе «Братэрства» (1841 г.), – аб небяспецы супрацьпастаўлення сацыяльнай ісціны волі большасці, калі да ўла-

ды прыдуць вучоныя-сацыялісты. Гэта можа лёгка прывесці да абвяшчэння дыктатуры адной асобы або некалькіх чалавек, якія нібыта валодаюць сапраўднай навукай. Дасягненні сацыяльнай навукі залежаць ад прагрэсу ведаў, які забяспечваецца не кім-небудзь адным, а шэрагам мысліцеляў. Ісціна рэалізуецца ў грамадстве тады, калі будзе прызнаная ўсімі і атрымае выяўленне ў агульнай волі. А значыць, грамадству нельга навязваць ніякіх дактрын і праектаў, пакуль іх навуковасць не ўсвядоміць хоць бы большасць.

Ад ідэй і ўяўленняў сацыялістаў-утапістаў і іх праектаў пераўладкавання грамадства ў справядлівае, у аснове якога – грамадская уласнасць на сродкі вытворчасці – да рэалізацыі праваў чалавека на справе заставаўся велізарны прамежак часу і мноства філасофскіх, палітычных, прававых ідэй і поглядаў на сутнасць права, ролю дзяржавы, законаў, міжнародных арганізацый і пагадненняў у забеспячэнні праваў чалавека.

ЛІТАРАТУРА

1. Маркс К. Формы, прадшэствуючыя капіталістычнаму прадзводству / К. Маркс // Маркс К. і Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1.
2. Утченко С.Л. О некоторых вопросах истории рабства / С.Л. Утченко, Е.М. Штаерман // Вестник древней истории. – 1960. – № 4.
3. Ковалев С.И. Учение Маркса и Энгельса об античном способе производства / С.И. Ковалев // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – 1932. – Т. 12. – С. 9–10.
4. Платон. Собрание сочинений. В 4 т. Т. 3. / Платон. – М., 1994. – С. 79–420.

5. Доватур А.И. «Политика» и «Политики» Аристотеля / А.И. Доватур. М.; Л., 1965.
6. Энгельс, Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 21.
7. Аристотель. Риторика / Ристотель // Античные риторики / под ред. А.А. Тахо-Годи. – М., 1978.
8. Самохина, Г.С. Эпоха. Судьба. Текст / Г.С. Самохина. – СПб., 1995.
9. Богомолов, А.С. Античная философия / А.С. Богомолов. – М.: МГУ, 1975.
10. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах / Цицерон. – М., 1966.
11. Белорусская энциклопедия. – Минск, 1990.
12. Антология. – М., 1969.
13. Максаметян, А.Г. Язык и метафизика / А.Г. Максаметян. – Ереван., 1990.
14. Кальвин, Ж. Наставление в христианской вере. Т. 1. / Ж. Кальвин. – М., 1997.
15. Чанышев, А.Н. Протестантизм / А.Н. Чанышев. – М., 1969.
16. Монтескье, Ш. О духе законов / Ш. Монтескье // Избранные произведения. – М., 1955.
17. Чистозвонов, А.Н. Швейцария / А.Н. Чистозвонов // Советская историческая энциклопедия. Т. 16. – М., 1976.

SUMMARY

This article covers the evolution and trends of the legal political idea of France at the Age of Enlightenment (XVIII century). It was the period when the absolutism and religious fanaticism were regarded as the anarchism of history. The attitude to human rights and civil system of France of those times was reflected in two following trends of legal political idea: 1) enlighteners whose ideal was the kingdom of mind which they understood as a bourgeois law and order that guaranteed liberty to the individuals on the basis of law; 2) and the representatives of the communist legal political idea, the ideal for them was the communist society. In the article much attention is also given to the concepts of the Utopian socialism.